

ОСВІТА. ІСТОРІЯ КАРТОГРАФІЇ

БАЙНАЗАРОВ А.М.
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ВИТОКИ КАРТОГРАФУВАННЯ ОСВІТНЬОЇ СФЕРИ

Актуальність проблеми. Важливим інструментом у вирішенні проблеми підвищення рівня освіти можуть стати карти і атласи освітньої галузі, що обумовлено їх широкими можливостями: вони лаконічно і наочно передають інформацію, показують розміщення, якість освітніх установ, дозволяють виявити закономірності між територіальною організацією освітньої сфери певного регіону і рівнем його розвитку. Це питання є вкрай актуальним у зв'язку з тим, що освіта населення є базою для розвитку будь-якої держави, а забезпечення населення гідними умовами для отримання освіти є пріоритетним напрямком функціонування органів державної влади. Вирішення цього питання потребує вдосконалення і планування освітньої сфери.

Початковим етапом створення картографічних творів освітньої галузі є детальний аналіз досвіду картографування освіти.

Мета даної статті полягає у розкритті результатів вивчення змісту, історії, стану і тенденцій вітчизняного картографування освітнього комплексу взагалі, його окремих напрямків зокрема та характеристика початкового етапу картографування освіти.

Основний матеріал дослідження. До сьогодні в Україні глибокий науковий аналіз картографічних творів освітньої тематики не здійснювався. Тому на кафедрі фізичної географії та картографії ХНУ був виконаний багатофакторний аналіз виданих вітчизняних картографічних творів (27 карт і 58 атласів), який дозволив дослідити історію розвитку картографування освітньої сфери, зробити спробу провести хоча б приблизну її періодизацію, виділивши в ній основні етапи.

Проведений аналіз карт і атласів дозволив створити опис історії розвитку картографування освітньої сфери, виділивши в ній три основні етапи – розвиток картографування освітньої сфери до утворення СРСР, в СРСР (радянський період), сучасний стан картографування. Така періодизація пов'язана з тим, що в період існування Радянського Союзу (1922 – 1991 роки) все життя суспільства було централізовано, а система освіти була частиною ідеологічного забезпечення комуністичного будівництва.

Саме в цей період картографування освітньої сфери досягло найбільшого розвитку (з 13 карт – 8, з 35 атласів – 25 належать до цього періоду).

Однак одним з найцікавіших питань в аналізі картографічних творів освітньої тематики був пошук витоків картографування освітніх закладів. Як виявилось, історія картографування освітньої сфери бере свій початок у першій половині XVII століття, коли більш-менш постійно починають створюватися перші карти, які тим чи іншим чином характеризують освіту. На той час карти у сучасному розумінні мали досить бідний тематичний зміст. На них зображувались переважно елементи географічної основи (населені пункти, річки, ліси, деякі промислові об'єкти). Характеристики показників, що відображали стан освіти часто наводилось у текстових додатках до таких карт. Інформацію про мережу навчальних закладів можна знайти на загальногеографічних картах (генеральних схемах) того часу. Серед таких карт можна виділити карти окремих губерній Російської імперії.

Трохи пізніше, наприкінці XVIII століття та на початку XIX століття з'являються чисельні тематичні карти, серед яких слід відзначити карти шляхів, населення, фінансового оподаткування та ін. Частина тематичних карт була присвячена розміщенню населення, його національному складу, релігійній приналежності та рівню освіченості. Так у 1800 році виходить карта релігій і народних шкіл Буковини (масштаб 1:300 000), а двома роками пізніше – карта релігій і народних шкіл Буковини (масштаб 1:288 000). Серед перших карт освітньої сфери є декілька карт шкільної мережі учбових округів, які розміщені у “Хозяйственно-статистическом атласе Европейской России”, виданому у 1851 році. У першому та другому виданні цього атласу дві останні карти присвячено питанням організації сільськогосподарської освіти і пропаганди.

У 1842 році перша економічна карта Росії, яка носила досить громіздку назву “Карта промышленности Европейской России с показанием фабрик, заводов и промыслов, административных мест по мануфактурной части, главнейших ярмарок, водяных и сухопутных сообщений, портов, маяков, таможен, главнейших пристаней, карантинных и прочего, составлена по высочайшему повелению, 1842 года”. На цій карті символічними значками (трикутник з циркулем) показано розміщення реальних училищ та шкіл мореплавства. У другому виданні цієї ж карти тематичний зміст було ускладнено шляхом введення додаткових позначень серед яких – символічні значки, що позначали сільськогосподарські училища.

У XIX столітті швидкими темпами розвиваються географічні науки, що було викликано потребами розвитку господарства. Організація збору різноманітних статистичних даних сприяла розвитку економічної і соціальної географії. Перші карти вищих учбових закладів в Росії і за кордоном з'являються в середині XIX століття. За більш ніж півстолітній період позначилися два напрямки в картографування вищої школи. Перший відображає динаміку формування мережі учбових закладів і розширення їх спеціалізації за певний проміжок часу. Другий тип карт має адміністративно-довідковий характер і може слугувати прикладним цілям, наприклад, при управлінні мережею учбових закладів.

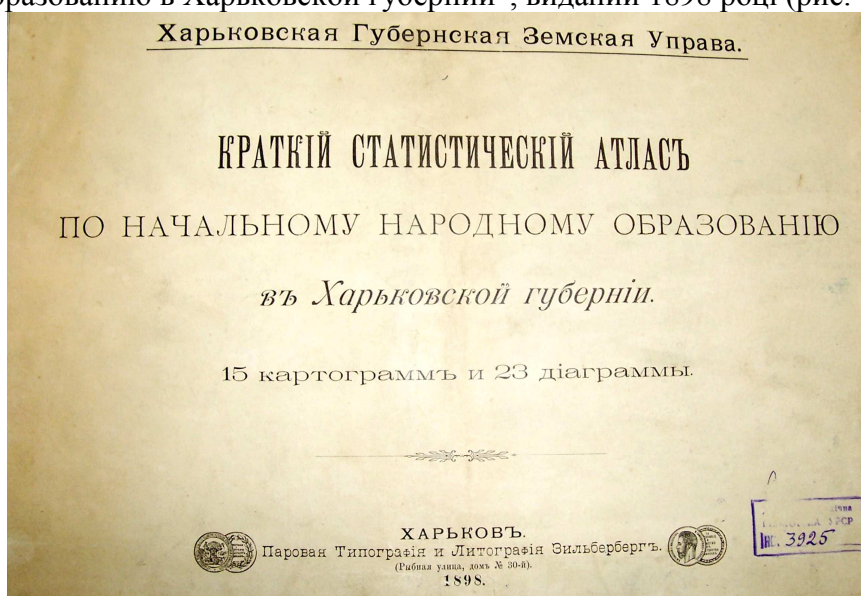
Після реформ 60-х років Міністерство народної освіти випускає ще декілька карт на територію Росії, у тому числі “Карту народного образования в России. 1876 год”. На цій карті було відображено рівень народної освіти показником якого служить кількість жителів, на яку припадає один учень нижчих учбових закладів. Серед виданих карт цього періоду є “Сравнительная карта высших и средних учебных заведений Министерства народного просвещения в 1866 году и 1876 году”. На цій карті відображено зміну кількості (збільшення) учбових закладів у цей період. Крім цього було видано, а також створено ряд рукописних карт шкільної мережі, учбових округів та губерній. Вони давали уявлення про розміщення шкіл і дозволяли аналізувати територіальну організацію освітньої мережі. В 1874 році була створена “Карта учебных заведений Юго-Западного края” (автор - О.В.Константинович), на якій способом значків відображались чоловічі та

жіночі гімназії (кількість осіб в них), училища та духовні семінарії. А в 1880 році Міністерством народної освіти видається “Карта Европейской Росси с показанием процентов учившихся девочек в сельских училищах к населению учебного возраста по уездам по сведениям за 20 марта 1880 года”, на якій інформація подається за допомогою способу картограми.

У другій половині XIX століття починають створюватися картографічні твори, які відображають організацію освіти на території нинішньої України. Перш за все слід відзначити “Карту Волынской губернии с обозначением находящихся в ней ныне, бывших и вновь предполагаемых уездных училищ и гимназий. 1862 год”. На цій карті відображено міста з існуючими на той час гімназіями та училищами, а також населені пункти, де навчальні заклади існували до 1831 року. Відображено перспективи розвитку освітньої мережі (населені пункти, де передбачається відкриття гімназій та училищ).

Слід відзначити, що у середині XIX століття з’являється ряд статистичних звітів про роботу освітньої сфери. Ці звіти містять і картографічні матеріал. Картами ці зображення назвати важко (вони не містять картографічної сітки, на них також відсутній масштаб), однак вони наочно відтворюють диференціацію розвитку освіти на територіях різного рангу (Російської імперії в цілому, на територіях окремих губерній та повітів та ін.). Такі картографічні твори їх авторами називалися “картосхемами”, або “картограмами”. Зрозуміло, що остання назва не має ніякого відношення до сучасного способу відображення тематичного змісту – “способу картограми”.

Найбільш видатним картографічним твором того часу, який відображав характеристики освіти нашого регіону був “Краткий статистический атлас по начальному народному образованию в Харьковской губернии”, виданий 1898 році (рис. 1).

Він був створений автором П. Фоміновим, який вказував, що “предлагаемое издание имеет целью представить в сжатой и наглядной графической форме изложение основных выводов и общих результатов работы по исследованию начального народного образования в Харьковской губернии. Такие схематические обзоры крайне необходимы для практических земских деятелей в виду того, что обычные статистические издания дают массу таблиц и цифровых комбинаций, которые, наряду с основными вопросами, разрабатывают и детали; это, конечно значительно увеличивает цельность общего впечатления, но, с другой стороны, несколько усложняют общую картину, на которой, главным образом, и сосредотачивается интерес практических деятелей”. Цей атлас вміщував 15 картосхем та 23 діаграми. Крім цього атлас мав досить ґрунтовну текстову частину, в якій було подано огляд народної освіти в Харківській губернії. Серед охарактеризованих показників були: кількість шкіл, кількість учнів у школах, розподіл шкіл за статевою ознакою учнів, наповнюваність шкіл, типи шкіл, розміри шкільних

приміщень, класних кімнат, склад учителів, їх вік, сімейний стан, тривалість служби на учительській посаді, кількість учителів, що мали нагороди та інші показники. Цей картографічний твір всебічно розглядає різні показники освітньої сфери та дає їх детальну характеристику.

Так серед характеристик слід відзначити відносний показник кількості жителів на одну земську сільську школу, що відображається на окремій карті (картограмі) Окремо відображено кількість учнів на одну земську сільську школу (рис. 2).

Атлас вміщує декілька карт Європейської частини Російської імперії, де відображено деякі показники освіти по губерніях, що дає змогу порівняти розвиток освітньої сфери на Харківщині з аналогічними показниками в інших регіонах Росії. Серед таких карт “Картограмма. Показатель образования”. На цій карті відображено кількість учнів в усіх початкових народних школах на 100 жителів. Аналізуючи її слід відзначити, що найбільший освітній рівень населення спостерігався на півдні України у Таврійській губернії (понад 4 учні на 100 жителів). Від 3 до 4 учнів на 100 жителів нараховувалось у Тверській, Ярославській та Саратовській губерніях. На Харківщині цей показник складав від 2 до 3 учнів. Відсоток витрат на народну освіту відображала карта “Картограмма. Процент расхода на народное образование к общей сумме расхода”. Аналіз даної карти свідчить про те, що найвищі витрати на освіту (понад 21%) передбачались у В'ятській губернії. На Харківщині вони становили від 12 до 15%.

У 1901 році видано “Карту Черкасского уезда Киевской губернии с обозначением учебных заведений”. Масштаб карти 5 верст в англійському дюймі. Складена вона за офіційними відомостями на 1901 рік землеміром графа Бобринського, губернським секретарем Іваном Яковичем Дорога невським. На цій карті більш детально, аніж на попередніх картах освітньої сфери, відображено елементи географічної основи (залізничні станції, річки та озера, болота). Серед елементів соціально-економічної інфраструктури відображено цукрові, цегляні заводи, винокуренні та пивоварні заводи. Детально зображено релігійні установи серед яких монастирі православні та старообрядні.

Освітня сфера охарактеризована досить детально. Так окремими геометричними знаками відображено розміщення чоловічих та жіночих гімназій, жіночі училища 2-го розряду, міські двохкласні чоловічі та жіночі училища, сільські народні однокласні та двокласні чоловічі та жіночі училища, окремо сільські приходські однокласні училища. Окремим знаком зображено розташування єврейських чоловічих та жіночих училищ.

Вперше на картах освітньої сфери охарактеризовано приватні навчальні заклади, серед них двохкласні чоловічі приватні училища, двохкласні чоловічі приватні училища з технічними і комерційними класами, а також однокласні жіночі приватні училища.

Знайшли відображення духовні училища різного рангу, а також сільськогосподарська школа 1-го рангу та нижча лісова школа.

Для відображення типів навчальних закладів застосовано геометричні значки з різноманітною внутрішньою структурою, а також художні значки. Це робить карти освітньої сфери досить наочними і дозволяє легко сприймати відображену на них інформацію. Карти подібні до “Карты Черкасского уезда Киевской губернии с обозначением учебных заведений” містять також ряд додаткових елементів серед яких діаграми, що характеризують динаміку кількості навчальних закладів та ґрунтовні текстові нариси, які допомагають більш детально розкрити тематичний зміст карт і полегшують сприйняття інформації.

У 1899 році карти освітньої сфери стали включати до атласів окремих держав. Так, створений у той час по ініціативі фінського географічного товариства, атлас Фінляндії включав карту, що характеризувала освіту за типами навчальних закладів.

У загальних виданнях необхідно відзначити карти європейської та азіатської частини Росії, на яких способом значків були нанесені усі вищі та середні навчальні заклади з зазначенням їх відомчої приналежності.

В атласі “Сельскохозяйственный промысел в России”, що був виданий у 1914 році детально відображена сільськогосподарська, шкільна та позашкільна освіта. Спеціальний розділ атласу складають карти мережі навчальних закладів сільськогосподарського профілю, охарактеризованої на різні роки. Навчальні заклади відображені значками на фоні картограм, що передають витрати департаменту землеробства на сільськогосподарську освіту в губерніях.

Висновки з дослідження і перспективи подальшого розвитку. В цілому, на основі аналізу картографічних творів дореволюційного періоду і вивчення літератури з проблем тематичного картографування та зокрема картографування освітньої сфери можна зробити висновок, що карти освітньої сфери не знайшли потрібного відображення в картографічних творах. Серед виданих карт переважну більшість складають інвентаризаційні карти, в яких повніше відображається стан освітньої сфери на час укладання. Практично не відображається динаміка і перспективи розвитку освітньої сфери, що набагато важливіше, ніж проста констатація фактів. Практично відсутні оціночні карти. Вивчення цього складного та цікавого періоду потребує додаткового ретельного дослідження та осмислення.

Література

1. Карта Волынской губернии съ обозначениемъ находящихся въ ней ныне, бывшихъ и вновь предполагаемыхъ уездныхъ училищъ и гимназій. 1862 г.- 1: 1 050 000, 25 верст в дюйме.

2. Карта Европейской России с показаним процента учившихся девочек в сельских училищах к населению ученого возраста (от 7 до 14 лет вкл.) по уездам, по сведениям за 20 марта 1880 г. Сост.: А.В. Дубровский и А.Н. Петровський.

3. Карта Европейской России съ показаниемъ процентного отношения числа учившихся к числу населенія в 1897 г./1: 8 400 000/, 200 верст въ 1 дюйме.

4. Карта народного образования въ Россіи/А.Попов.-[1:520 000] 60 верст въ 1 дюйме.- ІС.П.Б.І: Картогр. Зав.А. Ильина, 1876.

5. Карта учебных заведений Юго-Западнаго края, состоящих в ведении М.Н.П. к 1 июля 1874 года /Сост. Константинович М.-[1:1 067 000], 10 верст в 1 см.

6. Карта Черкасского уезда Киевской губернии съ обозначениемъ учебныхъ заведений/Сост. По офіціал. свѣдѣніямъ землемер Губернскій секретарь

7. Краткій статистическій атласъ по начальному народному образованию въ Харьк. губернии/Харьк. Губерн. Зем. Управа; Сост. Фоминь П.- Харьковъ, 1898.

Надійшла до редакції 6.05.08.